

Лариса ШЕВЧУК

кандидатка філологічних наук

доцентка кафедри прикладної лінгвістики

Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

м. Одеса

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3506-0586>

Дар'я Богач

здобувачка 1 курсу магістратури спеціальності В 11.10 Прикладна

лінгвістика Одеського національного університету імені І. І.

Мечникова

м. Одеса

ФОРМУВАННЯ АКСІОСФЕРИ ДИТЯЧОЇ МОВНОЇ СВІДОМОСТІ В ХУДОЖНЬОМУ ДИСКУРСІ РАДЯНСЬКОГО ПЕРІОДУ (НА МАТЕРІАЛІ ТВОРІВ В. НЕСТАЙКА ТА М. НОСОВА)

Вибір художньої літератури для дитячого читання в сучасній Україні є надзвичайно **актуальною** та стратегічно важливою проблемою, оскільки саме в дошкільному та молодшому шкільному віці активно формується мовна картина світу дитини, а разом із нею — і національна аксіосфера як система базових ціннісних орієнтирів. У ранньому дитинстві цей процес світосприйняття розпочинається завдяки народним казкам, у яких на рівні архетипів закладені фундаментальні ціннісні опозиції, такі, як добро і зло, працелюбність і лінь, сміливість і боягузтво. Згодом цю виховну та світоглядну функцію перебирає на себе авторська дитяча література. У цьому контексті для сучасного гуманітарного знання критично важливо розібратися, яку саме ідеологічну систему сповідує та транслює автор: чи орієнтована вона на плекання автентичної національної аксіосфери, чи виступає провідником офіційної державної ідеології певного історичного періоду. З'ясувати це об'єктивно можна через лінгвістичне дослідження мовної об'єктивації певних цінностей у художньому дискурсі, зокрема за допомогою фіксації семантичної щільності лексем, що належать до конкретного лексико-семантичного поля.

Матеріалом нашого дослідження послуговували написані в радянський період (60-70-і роки ХХ століття) знакові дитячі трилогії, які суттєво впливали на свідомість кількох поколінь читачів. Це, зокрема, казково-фантастична трилогія Всеволода Нестайка, до якої увійшли повісті «В Країні Сонячних Зайчиків» (1959 р.), «В Країні Місячних Зайчиків» (1977 р.), «Незнайомка з Країни Сонячних Зайчиків» (1979 р.), а також відома трилогія Миколи Носова (справжнє прізвище Носенко), представлена повістями «Пригоди Незнайка та його товаришів» (1953 р.), «Незнайко в Сонячному місті» (1958 р.) та романом-казкою «Незнайко на Місяці» (1965 р.).

Метою дослідження є комплексне виявлення та порівняльний аналіз ціннісно-ідеологічного наповнення дитячої прози радянського періоду в художньому дискурсі М. Носова та В. Нестайка.

Важливим елементом формування світогляду та соціальних цінностей сучасні дослідники вважають ідеологему. О. Бучин [1] визначає ідеологему як складову ширшої ідеологічної системи, що закріплює базові опозиції «свій — чужий», «добро — зло» тощо та впливає на процес соціалізації особистості. Л. Губернський [2] підкреслює нерозривний зв'язок ідеології та культури, зазначаючи, що художня література стає ефективним засобом трансляції ідеологічних смислів через емоційні образи й моделі поведінки. Такий теоретичний синтез дозволяє розглядати дитячу літературу радянського періоду як складну систему ідеологем, де кожен художній елемент працював на створення цілісної аксіосфери. Аксіосфера є багаторівневим утворенням, що містить: **метарівень** — універсальні, «вічні» цінності; **макрорівень** — ціннісні системи конкретної соціоспільноти та епохи; **мікрорівень** — особистісні орієнтири суб'єкта (лінгвокультурного типажа).

На **метарівні** аксіосфери за допомогою здійсненої нами суцільної вибірки з трилогій В. Нестайка (загальна кількість слів — 63746) та М. Носова (загальна кількість слів — 204167) було досліджено **10 ключових ціннісних опозицій**. Лінгвістичний аналіз виявив вектори їхньої мовної об'єктивації та специфіку текстової актуалізації. Розглянемо це за пріоритетністю ціннісних опозицій для обох письменників.

Найбільш пріоритетною аксіокатегорією для обох авторів виявилися така ціннісна опозиція, як **освіченість / неуцтво**. У творах М. Носова (номінативна щільність лексико-семантичного поля — 1,6%) знання мають суто прагматичний характер і спрямовані на суспільну користь. Прикладом є діяльність Знайка та інших коротульок, які конструюють повітряну кулю, будують мости й водопровід. У В. Нестайка (номінативна щільність лексико-семантичного поля — 1,3%), освіта інтегрована у духовний розвиток особистості, що ілюструється образом чарівної «Країни добра і знань», де навчання є радісним процесом, а неуцтво веде до морального занепаду.

На другому місці як в трилогії В. Нестайка, так і М. Носова, є аксіокатегорії **добра і зла**, хоча номінативна щільність у Нестайка майже в 2

рази більше (0,7%), ніж у Носова (0,3%). Дискурс М. Носова вербалізує добро через колективну взаємодію та взаємодопомогу (рятування коротульок під час повені, спільна праця). У В. Нестайка добро є онтологічною етичною категорією, яка матеріалізується у протистоянні світливих сил (Сонячні Зайчики, ластовини) та «сил мороку» (пан Морок, Королева Глупої Ночі, хуліганці), а критерієм добра виступає безкорислива допомога іншим.

Третьою за кількісними показниками у обох письменників виступає ціннісна опозиція **радість, гумор / сум**. У 3 рази вища номінативна щільність цього лексико-семантичного поля у Нестайка (0,6%), ніж у Носова (0,2 %). У творчості М. Носова сміх виконує корекційну або сатиричну функцію (як-от, малювання Незнайком безглузвих шаржів на своїх друзів), а плач маркується як слабкість. У В. Нестайка радість є ознакою гармонійного буття, а сміх має життєствердну й лікувальну функцію, що концептуалізується у здатності Сонячних Зайчиків розганяти тугу й долати жорстокість. Автор вважає, що *«...найкраща людина, найкрасивіша і найдобріша людина тоді, коли вона весело й радісно сміється»* [4, с. 4].

Ціннісна опозиція **сміливість / боягузтво** зайняла четверте місце в дискурсі В. Нестайка та дев'яте в трилогії М. Носова. Вражаюча різниця у 8 разів у номінативній щільності цього лексико-семантичного поля у В. Нестайка (0,4 %), на відміну від М. Носова (0,05 %). У М. Носова хоробрість пов'язується із суспільним визнанням (Незнайко приписує собі подвиги Знайка, щоб здобути авторитет). У В. Нестайка мужність має внутрішній характер подолання власного страху задля порятунку інших. Яскравим прикладом є еволюція персонажів (Вася Глечик, Валерик, Нуся), які переборюють боягузтво перед обличчям загрози з боку хуліганців чи піратів.

На п'ятому місці ціннісна опозиція **краса / потворність** у В. Нестайка, у дискурсі М. Носова вона посідає сьоме місце. У 4 рази переважає номінативна щільність цієї ціннісної домінанти у В. Нестайка (0,32%). У творах М. Носова (0,08%) краса асоціюється із зовнішнім ладом, чистотою, архітектурним та побутовим комфортом (упорядковані вулиці Квіткового та Сонячного міст). У В. Нестайка краса має виразний морально-етичний вимір: людині стає гарно і вона «прояснюється», коли робить чесні справи, тоді як злі наміри перетворюють на *«вражу силу»* (Бабуня Ягу, Змія Горинича та Кощея Безсмертного).

Однакову пріоритетність (шосте місце) аксіокатегорій **правда / брехня** зафіксовано в обох авторів. У 3 рази переважає номінативна щільність цієї ціннісної домінанти у В. Нестайка (0,32%). М. Носов (0,12%) пов'язує брехню з хвастощами й порушенням соціального договору, що викликає осуд спільноти (викриття вигадок Незнайка про його керування кулею). В. Нестайко інтегрує правду в ядро позитивних якостей особистості,

протиставляючи їй підступності ворогів, де чесність є запорукою збереження чарівної сили світла.

На сьомому місці у В. Нестайка ціннісна опозиція **дружба / ворожнеча**, у М. Носова вона трохи вище за ієрархією – на четвертому місці, а ось номінативна щільність цієї ціннісної домінанти в Нестайка у 2 рази більша. У М. Носова (0,16%) дружба має прагматично-регулятивний характер і залежить від дотримання героями норм колективу (сварки та примирення Незнайка з Кнопочкою чи Гуньком). У В. Нестайка (0,31%) дружба базується на глибокій емоційній підтримці, самопожертві та абсолютній вірності під час небезпечних подорожей (взаємовиручка ластовинів у боротьбі проти гніту).

Аксіокатегорії **свобода / неволя** посідають у В. Нестайка восьме місце. У М. Носова вони на останньому десятому місці. Номінативна щільність цієї ціннісної домінанти в Нестайка у 4 рази більша (0,20%), ніж у Носова (0,05%). У М. Носова свобода подається в побутовому контексті як можливість вільного пересування коротульок. Проте в романі-казці «Незнайко на Місяці» категорія неволі набуває соціально-критичного забарвлення (острів Дурнів, де коротульки втрачають людську подобу через примус). У В. Нестайка тема свободи є центральним політико-етичним мотивом. Це відкритий збройний опір та повстання ластовинів проти поневолювачів-хуліганців задля відновлення справедливості й незалежності.

Дев'яте місце у В. Нестайка посідає ціннісна опозиція **любов / ненависть**. У Носова – це восьме місце. Майже в 3 рази номінативна щільність цієї ціннісної домінанти більша в Нестайка (0,16% проти 0,06%). Для М. Носова любов – це елемент спокійної, доброзичливої комунікації між мешканцями міст. У В. Нестайка це глобальна гуманістична цінність, що чітко протиставляється жорстокості: хуліганці й пірати діють із мотивів ненависті й руйнування, тоді як діти керуються любов'ю до своєї землі, друзів, природи та «світла».

Ціннісна опозиція **працьовитість / ледарство** займає у В. Нестайка останнє десяте місце, у М. Носова – п'яте. Незначна перевага номінативної щільності у Носова (0,15% проти 0,12%). У В. Нестайка праця є природною, органічною частиною щасливого життя (мешканці Країни Сонячних Зайчиків працюють із радістю). У М. Носова праця виступає як регламентована соціальна норма та засіб прогресу (майстри Гвинтик і Шпунтик), а ледарство Незнайка або експлуатація праці інших місячними олігархами (розповідь про багатіїв, які *«примушують стригти овець і наживають великі капітали»*) піддаються гострому осуду.

На **макрорівні** аксіосфери автори реалізують полярні суспільні моделі. Дискурс М. Носова виступає ретранслятором радянської державної пропаганди, побудованої на бінарній опозиції *Комунізм / Капіталізм*. Комуністичний ідеал об'єктивується через лексеми сумісного простору (*«разом сіємо», «разом садимо», відсутність приватної власності*).

Капіталістичний устрій Місяця піддається гострій сатирі через лексеми з різко негативною конотацією (*багатії, бариші, безробітні, експлуатація*). Дискурс В. Нестайка демонструє виразну деполітизацію макрорівня, висуваючи опозицію *Демократія (рівність) / Тиранія*. Через заперечні конструкції (*не було ні начальників, ні підлеглих*) та семантику паритету (*усі рівноправні, вирішували спільно, Велика сонячна Рада, Велика Місячна Рада*) автор художньо моделює антитезу радянському тоталітарному устрою, закладаючи в дитячу свідомість цінність горизонтальних зв'язків та поваги до особистості.

Висновки. Отже, дослідження дискурсу трилогій В. Нестайка та М. Носова виявило такі спільні пріоритетні ціннісні категорії, як *освіченість, добро, радість (гумор), правда*. Мовна репрезентація таких аксіокатегорій, як *сміливість, краса, дружба, свобода, любов, працьовитість*, свідчить про індивідуально-авторський підхід до ієрархії цінностей в дитячому художньому дискурсі. Найбільша різниця в номінативній щільності зафіксована в лексико-семантичних полях *сміливість* (у В. Нестайка у 8 разів вище, ніж у М. Носова), *свобода* (у В. Нестайка у 4 разів вище, ніж у М. Носова) та *радість (гумор)* (у В. Нестайка у 3 рази вище, ніж у М. Носова). Таким чином, дитяча література радянського періоду демонструє не лише спільний ідеологічний контекст, а й різні моделі світоглядного виховання. Якщо у творчості М. Носова домінує аксіосистема радянської ідеології з комунітарними цінностями, орієнтованої на колектив і соціальну взаємодопомогу, то у В. Нестайка формується модель «людини-особистості», що репрезентує українську національну лінгвоментальну аксіосферу, для якої пріоритетними є почуття гідності, внутрішня свобода та почуття гумору.

Список використаних джерел

1. Бучин О. Ідеологеми та міфологеми. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. 2018. Вип. 21. С. 14–20.
2. Губернський Л., Андрущенко В., Михальченко М. Культура. Ідеологія. Особистість: методолого-світоглядний аналіз. Київ : Знання України, 2002. 580 с.
3. Нестайко В. В Країні Місячних Зайчиків : повість-казка. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2022. 64 с.
4. Нестайко В. В Країні Сонячних Зайчиків. Київ : Видавництво дитячої літератури «Веселка», 1965. 100 с.
5. Нестайко В. Незнайомка з Країні Сонячних Зайчиків : повість-казка. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2022. 128 с.
6. Носов М. Незнайко в Сонячному місті. Київ : Веселка, 1988. 352 с.
7. Носов М. Незнайко на Місяці: роман-казка. Київ : Веселка, 1993. 477 с.

8. Носов М. Пригоди Незнайка та його друзів. Харків : Ранок, 2016.
240 с.